

Töréspontok

A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)

A könyvben, melyből részletet adunk közre, hat Budapest környéki település: Budaörs, Csobánka, Dunabogdány, Nagykovács, Pilisszentiván és Vecsés németiségének történetét olvashatják az 1918 és 1948 közötti időszakról. Ezt a korszakot három nagyobb szakaszra bontottuk: 1918–1940, 1940–1944 és 1945–1948.

Az első a magyarországi németek nemzeti ébredésének korszaka. A nemzeti öntudatot egyrészt felébresztették; másrészt az első világháború következtében fel is ébredt nemcsak a magyarországi, hanem a délkelet-európai térség németjeinél is. A számában szerény, de öntudatában erős német értelmiségi réteg síkra szállt az alapvető anyanyelvi és kulturális jogok érvényesítéséért. A trianoni békekötés előtt kedvezőnek tűnt a helyzet a kisebbségi jogok kivívására, ám azt követően, sok esetben az uralkodó magyar közvélemény azt megakadályozta. A magyar kormányt nemzetközi szerződés kötelezte a kisebbségi jogok biztosítására és alapvető külpolitikai érdeke is volt ezek megadása. A magyar társadalom nagy része azonban a fenti okból, s hagyományosan gyenge külpolitikai horizontja miatt az alsóbb közigazgatási hatóságok fórumain gátat emelt a kormányzati intenció érvényesülése elé.

Létszámából adódóan a német kisebbségben látták a legnagyobb veszélyforrást. A Pest megyei németiség számát tekintve a legjelentősebb volt az országon belül és a fővárost körülvevő, többé-kevésbé összefüggő német településszerkezet szimbolikus jelentőséggel bírt. A Buda környéki német települések viszonylag zárt társadalma kevésbé asszimilálódott, amint azt a közigazgatási hatóságok elvárták volna, ezért gyakran sovíniszta különintézkedéseikkel próbálták a magyarosítási folyamatot hatásosabbá tenni, akkor, amikor ez a német népesség éppen az öntudatra ébredés periódusában volt. Ebből adódóan nyilvánvalóvá váltak a feszültségek, a konfliktusok, ami mindkét felet a radikálisabb megoldásokra készítette.

A hazai német mozgalom radikalizálódásához hozzájárult az is, hogy mind a magyarországi németek vezetői, mind az anyaországi németek elégedetlenek voltak az elért eredményekkel. Nemzeti identitás és jogérvényesítés szempontjából az 1920-as évek valóban

A fotó a budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény fotótárából származik

kedvezőtlenek voltak, ám összevetve az országban élő többi nemzeti kisebbséggel, még mindig a németek voltak messze a legjobb helyzetben. A többi nemzetiiség mögött nem volt olyan erős anyaország, mint Németország. Budapest környéki példák is jól láttuk, hogy az 1930-as években már mennyire hatékonyan tudták segíteni a külhoni németek gazdasági pozíciójának erősítését is a különféle szövetkezetek, pénzügyi intézetek és nem utolsósorban a németországi ösztöndíjak és munkahelyteremtés által. A gazdasági világválságban amúgy is erejét veszített magyar társadalom német lakossága így támaszt találhatott az anyaország segítségével, amely saját expanziós céljai által vezérelve igyekezett a külföldön élő németeket erősíteni.

Marchut Réka PhD, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. Nagykarolyban (Románia) született, 1977-ben. Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjában szerzett doktori fokozatot. Kutatási területe: a magyarországi németek a XX. század első felében, magyar-román diplomáciai kapcsolatok a két világháború között.

Mindezek által, de elsősorban a német életforma következtében a hazai németek jobb gazdasági potenciállal rendelkeztek, ami egy újabb támadási felület volt a többségi társadalom rosszabb életkörülményei miatt. A magyar kormánynak érdeke volt a támadásokat visszaverni, mert egyrészt Németországtól várta revíziós törekvéseinek sikerét, másrészt viszont ideológiailag sem tudott azonosulni a parasztságot a nemzet gerincévé emelni kívánó népi vonallal.

A két világháború közötti időszak német nemzetiségi mozgalmában döntő fordulatot hozott Bleyer Jakab halála. Azzal együtt, hogy élete vége felé ő is a radikálisabb fellépést sürgette, Gratz Gusztávval együtt – bár köztük is voltak lényeges nézeteltérések – mégis, amíg el nem csüggedt, a Deutschungar-tudat erősítésén dolgozott, míg az őt követők (előbb a Volksdeutsche Kameradschaft, majd a Volksbund) sokkal inkább a Volksdeutsch-tudat kiépítésén dolgoztak, ami már nem Magyarország, hanem Németország érdekeit szolgálta.

Azon az állásponton vagyunk, hogy a Budapest környéki németek esetében a kisebbségi jogok leg-hathatósabb érvényesítője Gratz Gusztáv volt. Steuer Györggyel állandóan konfrontálódott a németiség egy része, Bleyer Jakab kegyvesztett lett a magyar kormány szemében. Gratz Gusztáv volt az, akit a magyar kormány kompromisszumos megoldásként el tudott fogadni (legitimizmusa miatt nem élvezett feltétlen támogatást), Basch kizárásáig az MNNE-ből még Berlinel is szót tudott érteni. Basch kizárásával viszont lezárult a kérdés rendezésének csekély lehetősége is. Hiszen, ami később rendezés címen történt, az a revízió következménye, annak minden negatívumával együtt. Bár Gömbös nemzetiségpolitikája elvileg engesztelhetetlen volt, mégis a Gratz Gusztávval való (érdek)viszonya eredményezte azt, hogy a megyében az MNNE ténylegesen is megkezdhesse működését. Az 1935-ös iskolarendelet is – úgy gondoljuk – előrelépést jelentett a német nemzeti identitás erősödésében is, mert bár eltörölte a tisztán anyanyelvi oktatást, mégis mivel a megyében a német iskolák zöme csupán nyelv- oktató volt, az egységes iskolatípus bevezetése pozitív fejleménynek tekinthető. Ennek végrehajtásában szintén Gratz Gusztáv, majd később Pintér László kanonok segítettek sokat.

A külpolitika és a német kisebbségi kérdés az 1930-as évek második felétől fonódott szorosabbra. Ekkor jelentős eredmények születtek mind az anyanyelv- használat, mind az oktatás és kulturális élet terén. Mindezek mellett azonban természetesen ne felejtjük el, hogy a szomszéd országok németisége ekkor már a nemzeti öntudat magasabb fokán állt, politikai jogainak hathatósabb érvényesítésével jobban meg tudta szervezni a Volksdeutsch irányzatot. A történész utalhat ugyan arra, hogy a hazai németek gyökerei, történeti fejlődése össze nem egyeztethető a döntően szász német történeti gyökerekkel – ezt ellenben a Harmadik Birodalom miatt is vette volna figyelembe.

Vizsgált korszakunk második szakaszát az 1940 és 1944 közötti évek jelentik. A magyar kormány revíziós

sikerei miatt lett engedékenyebb a Német Birodalommal szemben, amely a második bécsi döntés ellentételezésének egyik tételéül a népcsoportegyezmény megkötését szabta meg. Ezzel a magyar kormány negligálta a Pintér László kanonok által irányított MNNE-t, mely alternatívát tudott nyújtani azon németeknek, akik esetleg német anyanyelvükön vallották magukat magyarnak, így ők a nemzetiszocialista eszmét szabadon terjesztő Volksbund kiszolgáltatottjai lettek. A Volksbund szervezkedése mind a megyében, mind országosan sokkal gördülékenyebben ment, mint egykor az MNNE zászlóbontása. Munkánkban számos eseten keresztül mutattuk be, hogy milyen törésvonalak, feszültségek adódtak a lokális társadalmakban.

A német lakosság szempontjából eldöntendő kérdés volt, amit Serédi Jusztinián hercegprímás úgy fogalmazott meg, hogy a Volksbund „societas necessaria” vagy „societas voluntaria”-e? Nyilvánvalóan sok esetben ezt az „egyszerű” emberek nem tudták eldönteni, vezetésre volt/lett volna szükségük. A helyi közigazgatásban többnyire már nem bíztak – bár mint bemutattuk, ekkor már a hatóságok is belátták, hogy a hazához hű németeket támogatni kellene. Ennek ellenére azonban tapasztalhattuk, hogy több helyütt (pl. Budaörs, Dunabogdány, Vecsés) mégis csak a helyi közigazgatás embereihez fordultak segítségért.

Akiben bízhattak, és erősen vallásos beállítottságuk miatt bíztak, az a helyi plébános volt. Tehát sok minden függött tőle. Német nemzetiségi szempontból Budaörsön és Nagykovácsiban volt igen aktív plébános, mégis mi volt a különbség a kettő között? Míg a budaörsi Aubermann Miklós a Volksbundnak egyik támasza volt, a nagykovácsi Greszl Ferenc saját német paptársait intette mérsékletre, amikor azok messzemenő követeléseiket akarták az egyház és a kormány elé tárni. Míg az előbbi 1944-ben elmenekült, az utóbbit 1946-ban kitelepítették.

A lokális jellegű, Bonyhád-központú Hűségmozgalom nem kínált reális alternatívát azoknak a németeknek, akik nem akarták teljesen feladni német voltukat, hanem németként akartak magyarok lenni, kettős identitással rendelkeztek. Vecsés volt az egyedüli település, ahol a mozgalom a főváros környékén megszerveződött és létszámát tekintve is jelentős volt. Nem lehet azonban a két egyesületet egy mércével mérni.

A Volksbund kisebbségi jogok érvényesítése szempontjából „societas necessaria” volt, a nemzeti érdeket tekintve pedig „societas voluntaria”. Volt lehetőség a kívülmaradásra és sokan éltek is ezzel. A döntés megosztotta magát a hazai németeket is, és ezt a megosztottságot nem vette figyelembe a második világháborút követő politikai rendszer, emiatt azt súlyos felelősség terheli.

1943-ban – a világháborús események alakulása folytán – már többen azok közül is elfordultak a Volksbundtól és az általa képviselt náci ideológiától, akik kezdetben lelkes hívei voltak, vagy az SS-be önként jelentkeztek. Csalódottságuk nyilvánvaló volt, így a már beígért gazdasági előnyök sem tették vonzóvá az egyesületet.

A kollektivitás alkalmazása – ekkor még nem büntető jelleggel – elsőként az 1944. évi kényszersorozások során érvényesült. Hitler sem tett különbséget „Volksdeutsch” és „Deutschungar” között, és ez volt a hazai németiségre mért első csapás.

1944 késő őszen–telén a Vörös Hadsereg elől menekültek a németek tömegesen, ám Magyarországról és azon belül is a főváros környékéről csak nagyon csekély létszámban. Elsősorban azok mentek el, akik múltbéli magatartásukkal valóban provokálhatták volna a bevonuló szovjet hadsereget és az újjászerveződő közigazgatási rendszert.

Ezzel tulajdonképpen lezárult egy fejezet a magyarországi németek életében is, a háborút követő számonkérés során a háborúért való felelősség és a háborús események fő bűnbakjaivá váltak. Ez a számonkérés először a Szovjetunió részéről nyilvánult meg. Nem mérlegelte az illetők múltban tanúsított magatartását. Az ő szemszögükből egy dolog volt a lényeges: mind Magyarország, mind a Német Birodalom háborús ellenség volt, és a magyar katonák is az ő országukban harcoltak a szovjet katonák ellen. Ebből a szempontból őket az sem érdekelte, hogy a kellő számú kontingenst nem tudták feltölteni, így magyarokkal pótolták, és így a deportált személyeknek az 5–10%-a volt német nemzetiségű. Kutatásunk fontos eredményének tekintjük, hogy eddigi ismereteinktől eltérően kellő bizonyosságot szereztünk arról, hogy a Buda környéki településekről is történtek deportálások.

A Szovjetunióba való deportálást azonban élesen el kell választanunk attól a jogfosztó, jogkorlátozó intézkedéssorozattól, ami Magyarországon 1945 januárjától kezdetét vette. Természetesen a kontinuitás itt is markánsan jelen van, hisz a Szovjetunió befolyása a magyar belpolitikai helyzetre minden kétséget kizáró, mondhatjuk úgy is, ez a nemzetközi politika része volt. A kitelepítési rendeletet megelőzően a több jogszabály közül hármát emelünk ki: az internálási rendeletet, a földreformrendeletet és a nemzethűséget vizsgáló rendeletet. Közülük az első kettő, bár nyíltan, szövegét tekintve nem, de jellegét és főként végrehajtását tekintve a kollektivitás talaján állt. A nemzethűséget igazoló rendelet viszont az egyéni felelősséget állította előtérbe.

A rendeletek végrehajtása nagyban függött a helyi közigazgatástól. Elsődleges feladat volt annak újjászervezése. Könyvünkben bemutattuk, hogy ez az egyes településeken hogyan zajlott és arra a következtetésre jutottunk, hogy tulajdonképpen a községek vezetésében a baloldal dominált: MKP, SZDP és NPP, és hiába volt a parlamentben 1945 novemberétől kiszagdapárti túlsúly, a jogszabályok végrehajtói döntően a baloldalhoz tartoztak. A közigazgatásban megfigyelt nagy fluktuáció tulajdonképpen azt a célt szolgálta, hogy a politikai érdekeltségek mennél inkább képviselve legyenek, minél jobban ki tudják szolgálni az országos pártérdekeket. Ezek a pártérdekek 1945-ben a szavazóbázis kiterjesztésére irányultak.

A földreform végrehajtásában 1945-ben három szakaszt különíthetünk el: 1945. március–május, június–augusztus, az őszi hónapok. Míg az első hónapokban

a „minél gyorsabban, minél több juttatott” elv érvényesült; a második szakaszt a délvidéki magyarok elhelyezésének szükségessége; az őszi időszakot pedig a közelgő választásokra való készülés jegyében végrehajtott földjuttatás motiválta. Ez a szakaszolás azonban ebben a formában elsősorban a főváros környékére érvényes, ugyanis például Tolnában és Baranyában a tavaszi hónapok legsürgetőbb feladata a bukovinai székelyek elhelyezése volt. Több helyütt komoly gondot jelentett a Volksbund- és az SS-listák összeállítása; és ezzel tág teret engedtek az önkényeskedéseknek és a törvénytelen ségeknek. A földreform 1945-ben még messze nem zárult le, 1946 januárjától azonban a németek lakta községekben a kitelepítés került napirendre és a vagyonszerzések és a vagyonszerzések döntően ebben a keretben folytatódtak.

Az az álláspontunk, hogy sem a földreformot, sem az internálásokat, sem a kitelepítést nem lehetett volna végrehajtani társadalmi támogatás nélkül. Az a népi réteg, amely ezt megelőzően a nyomor szélén tengette napjait (és a két világháború közötti időszakban ez a réteg volt a legszamosabb) érdekeltté vált a németek kitelepítésében és a földelkobzásokban. Ez a társadalmi támogatás főként nem helyi szinten érzékelhető, hanem országos szinten. Ennek a magyarázata az az alapvető, a pszichológia által alátámasztott tény, hogy az ellenszenv nem elsősorban az ismert személyek, hanem a fiktív egyének, csoportok felé irányul.

Ez jelentősen meghatározta az internálásokat is. Tulajdonképpen 1945 májusáig nem volt jogszabályi háttér a németek tömeges internálására, mert az internálási rendelet a fegyverszüneti egyezmény értelmében csak a német állampolgárokra vonatkozhatott, és ilyenek nem vagy elvéve maradtak csak az egyes településeken. A népbíróságok különféle önkényes határozataival tudták ezt a kört bővíteni, míg 1945 májusában már rendeleti úton is megtették ezt. Az 1945. júniusi belügyminiszteri rendelet és a már említett nemzethűségi igazoló rendelet tovább legalizálta az internálás módját és az internáltak körét, így az 1945 második felétől zajló internálások nagyobb kört érinthettek. Úgy látjuk, hogy a német lakosság internálása és az egyház elleni támadások szorosan összekapcsolódtak, melyek elsősorban a nagy vallási ünnepekhez kötődtek.

Mindezek az intézkedések előkészítői voltak a kitelepítésnek, mely a magyar kormány kezdeményezésére nagyhatalmi felhatalmazással kezdődött meg. A kitelepítésnek alapvetően politikai, társadalmi és gazdasági okai voltak amellet, hogy az etnikai jellegű tisztogatás is motiváló tényező volt. A politikai oka összefüggött a felelősségre vonással és az új, szovjet típusú berendezkedési rendszer kereteinek megteremtésével, amelybe nem fért bele több százezer „reakciónak” bélyegzett elem. Társadalmi oka a Horthy-korszakra jellemző hatalmas egyenlőtlenségekben keresendő, amely 1945-ben egyszeriben a felszínre tört és a földreform végrehajtásával gyógyírt kapott. Gazdasági oka egyértelműen a felszabaduló vagyon volt, aminek juttatásával a pártok (elsősorban az MKP és az NPP) saját szavazóbázisukat próbálták kiterjeszteni.

ni és ezáltal az új politikai berendezkedés legitimációs alapját lefektetni. Az etnikai tisztogatás elsősorban nagyhatalmi érdek volt – a kitelepítésekkel, lakosságcsere-kkel a nagyhatalmak a homogén nemzetállamok megteremtésére törekedtek (az első világháború után is ezt akarták, akkor sem sikerült) a jövőbeni problémák megelőzése végett.

A kitelepítés végrehajtását az egyes településeken keresztül követhettük végig. Annak ellenére, hogy a kitelepítés már hónapok óta a különféle diskurzusok tárgyát képezte, mégis a gyakorlati végrehajtás teljesen előkészítetlen volt. Emiatt a különféle jogszabályok és intézkedések mindig lépéshátrányban voltak a gyakorlathoz képest. Különösen így volt ez Budaörs esetében. Ez a szabályozatlanság teret adott az önkényeskedéseknek és a pártérdekek érvényesítésének. Megállapíthatjuk, hogy a helyi hatalmi szerveknek befolyásuk volt a kitelepítés mikéntjére. Budaörsön a helyi szervek tulajdonképpen teljes kiszolgálói voltak az áttelepítési bizottságoknak, Csobánkán a vezetőjegyző próbálta kontroll alatt tartani az eseményeket és többször szót emelt a csoport működése ellen, Nagykovácsiban sem működött igazán a helyi „fék”, Vecsésen azonban mind a nemzeti bizottság, mind a vezetőjegyző, mind a plébános próbáltak a kollektivitás ellen hatni. A vecsési kitelepítés során sem a múltbéli magatartás volt a döntő, mégis a német lakosság kb. fele mentesült a kitelepítés alól. Ezt 1946-ban a többi településen nem tapasztalhattuk.

A magyar kormány egyik legnagyobb problémája a kitelepítés során a „visszahagyott” vagyon megmentése, őrzése volt. Mivel maga a leltározás is szabályozatlanul zajlott, ezért tetemes vagyon pusztult el vagy került illetéktelenek kezébe. Különféle intézkedésekkel, utasításokkal próbálták ennek elejét venni, ez azonban nemigen sikerült.

A kitelepítés második hulláma, ahol a vizsgált községek közül Budaörs és Dunabogdány volt érintett, teljesen más kül- és belpolitikai milióban zajlott. A nemzetközi háttér felvázolásával érzékeltettük, hogy a kitelepítés menetét elsődlegesen a nemzetközi és a németországi politika befolyásolta. A vasfüggöny leereszkedése, Európa és Németország kettészakadásának elindulása voltak a döntő okai a kitelepítés megkezdésének (ezzel nem vonjuk kétségbe azt, hogy Németország amerikai zónája valóban súlyos lakás- és élelmiszer-gondokkal küzdött). A leglényegesebb különbséget a két szakasz között abban látjuk, hogy míg az elsőben valóban nagyhatalmi egyetértéssel és felhatalmazással zajlott a kitelepítés, a másodikban már a Szovjetunió diktált. A potsdami határozat ekkor már végérvényesen elveszítette hivatkozási alap jellegét. Utaltunk arra, hogy a SZEB 1947. szeptember 15-vel szűnt meg, és ezzel együtt megszűnt az a szerv, amely

a kitelepítést volt hivatva ellenőrizni. Nemzetközi jogilag nem lett volna mód a kitelepítés folytatására.

A másik lényeges különbséget abban véltük felfedezni, hogy az 1947-től kezdődő kitelepítés során sokkal inkább a vagyoni helyzet volt a döntő szempont. A földreformrendeletből eredő telepítések befejezetlensége, a szomszéd államokból menekülő magyarok áradata és a csehszlovák–magyar lakosságcsere végrehajtása a felszabaduló házakat igényelte. Ezért fordult az elő, hogy azokat is kitelepítették, akik előzőleg már végleges mentesítést kaptak.

Arányait tekintve a szovjet zónába való kitelepítés jóval kevesebb magyarországi németet érintett, időben mégis jobban elhúzódott. Az első három hét intenzív szakasza véleményünk szerint az országgyűlési választások előkészítésének egyik mozzanata volt. A kitelepítés gyakorlati végrehajtásának befejezése pedig egybeesett a kommunista hatalomátvétellel.

A betelepítéseket ugyanaz a jogszerűtlenség és előkészítetlenség jellemezte, mint a kitelepítéseket és a települések átalakult társadalmi struktúrája kedvezett a szovjet típusú átalakítás megvalósulásának. Annak ellenére, hogy 1949-re a magyar társadalom még a Horthy-korszak jegyeit hordozta magán (azzal együtt, hogy annak korrekciója megtörtént és a polgári kiteljesedés lehetősége megvolt), a kitelepítésben érintett német települések társadalmi részben vagy egészben kicserélődött. Az új helyi társadalom és szokásrendszer kialakulásához még hosszú évek kellettek.

A felelősség kérdése többnyire úgy szokott felmerülni a különböző diskurzusokban, hogy a magyar kormány vagy a nagyhatalmak felelősek a kitelepítésért? Azt gondoljuk, rossz ez a kérdésfeltevés, ennél sokkal összetettebb a dolog. A fő felelős a nemzetiszocialista Németország, amely a saját élettér-tervének megvalósítására használta fel a délkelet-európai németiséget. Megtehetette, mert az első világháború utáni rendezés – melyet a nagyhatalmak csináltak – során úgy alakultak az európai viszonyok, hogy abban kódolva volt egy következő világháború lehetősége. A Horthy-rendszer kormányai mindent alávetettek revíziós céljaiknak, így a hazai németeket is. A két világháború közötti óriási társadalmi feszültség erősített rá a már évszázadok óta meglévő kurucos történetpolitikai gondolkodásra, és tette a társadalom nagy részét, a népet, németellenessé. Ez a réteg adta az 1945-től berendezkedő új rendszer társadalmi alapját, melyet gazdaságilag érdekeltté tettek a kitelepítésben. Felelősnek tartjuk a magyarországi németek azon részét, amelyik a nemzetiszocialista ideológia és Adolf Hitler kiszolgálójává vált. És természetesen messze nem utolsósorban felelősek a második világháború utáni magyar kormányok és a nagyhatalmak, amelyek a „német kérdés” megoldását keresve egyik eszközként használták a kitelepítést.